

Kalina Micheva-Peycheva

(Bulgaria, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences)

The Concept of a *People* in Bulgarian Language and Culture

Abstract: The paper examines the semantic realizations and lexicalizations of the concept of *a people* in the history of Bulgarian language as attested in lexicographic sources, in phraseology, traditional culture, publicism and associative surveys. The paper uses the linguistic data excerpted from 9th–11th century Old Bulgarian manuscripts, original writings of Clement of Ohrid and Patriarch Euthymius, apocrypha, 17th-century modern Bulgarian damaskins and contemporary Bulgarian. The system of words and phrases representing the concept of *a people* and their distribution in different cultural contexts are analyzed in relation to medieval Christian ideas and the contemporary cultural situations. A cognitive definition is formulated, covering hypernyms, synonyms, collocations, compounds and derivatives of the lexeme *народ* (*a people, a nation*). Two types of discourse are identified: a historical and a contemporary one, with six attested profiles: a sacred, a traditional, a socio-political, a social, an axiological and a post-totalitarian one.

Keywords: the concept of a people, history of Bulgarian language, profiles and discourses associated with the concept of a people.

Калина Мичева-Пейчева

(България, Институт за български език, Българска академия на науките)

Концептът *народ* в българския език и култура

1. Увод

Концептът *народ* е основен за всяка национална концептосфера. Той отразява културните представи на хората за общността, в която живеят. Според съвременната наука *народ* е съвкупност от хора, обединени въз основа на общ език, обща територия или държава, обща история, традиционна култура и народностно самосъзнание. В различни научни теории се изтъква значението на някои от диференциалните признаци, добавят се и други. Например:

човешка общност, която се формира върху определена територия на основата на известни стопански връзки, езиково единство, общност на бита и културата (Михайлов/Mihaylov 1996: 126).

Концептът *народ* е свързан преди всичко с културата като традиции, обреди, вярвания, с историята като героично и трагично минало и с общия език като резултат от общ произход или дълго съжителство.

Днес в лингвокултурологията съществуват изследвания на семантичното съдържание и езиковите репрезентанти на концепта *народ* в много езици. Установява се например, че лексикалната група, представяща семантичното поле на *народ* в съвременния английски език, се състои от 29 лексикални единици, като ядрото се образува от 7 лексеми: *people, crowd, nation, population, populace, folk, society* (Muratova, Sentsov/Muratova, Sentsov 2011: 36-37).

Анализират се и се съпоставят реализациите на концепта в различни европейски езици. В резултат на такъв научен подход се установяват специфичните за френската култура признаци: ‘хора, които живеят според общи закони’ (*ensembles des personnes soumises aux memes lois*), ‘образованата част от общността’ (*elements les plus cultives de la societe*). Особено е разбирането за народ като общност на хора по наследствени физически признаци в английската лингвокултура. Признакът общ произход в съдържанието на концепта *народ* в руската култура е водещ в продължение на векове, чак през XX в. се наблюдават изменения в семантичното ядро на концепта. Докато във френската този признак не е съществен, а в английската става актуален през XX в.

Общи в семантичната структура на концепта *народ* във френската, английската и руската култура са признаците: *споделеност на обща територия, количествен признак* (множество хора), *наличие на обща култура и общи традиции*. Особеностите във възприемането на концепта се осъществява с признаците *трудопособност* (за руснаците), *индивидуализъм* (за англичаните) и *образованост, наличие на общи закони* (за французите) (Муратова, Сенцов/Muratova, Sentsov 2011: 38-40).

При изследването на полската картина на света ценностите се йерархизират, като концептът *народ* се обвързва с демокрация, родина, правда, свобода (Grzeszczak 2022: 147). И в българската наука има публикации, посветени на рода и ‘своето’ от етнолингвистична и лингвокултуроложка гледна точка (Китанова/Kitanova 2014, 2015; Мичева/Micheva 2016).

В настоящето изложение се анализират езиковите репрезентанти на концепта *народ* в българския език, за да се разкрият общите и специфичните признаци в концептуалното му съдържание и тяхната промяна в историческото и духовното развитие на българите.

Изследването на концепта *народ* е свързано с международния проект „Европейски образ на света” (EUROJOS) под ръководството на Йежи Бартмински, на който сътрудничат и учени от Софийския център за етнолингвистични изследвания. Проектът има за цел да реконструира ценностната система в традициите на славяните (Бартмински/Bartminski 2014: 406). Важна задача на проекта е да се изгради исторически и съвременен дискурс на основни концепти и да се разкрие тяхното съдържание в лексикографски трудове, в художествена литература и публицистика, в пословици и поговорки, в анкети и асоциативни тестове. Тази методология се прилага и в настоящето проучване.

Концептът *народ* се представя с неговите основни езикови репрезентанти: на първо място лексемите *народ, народност*. Разглежда се и синонимният ред от думи с близка семантика, които образуват ядрото и приядрената зона, като: *нация, общество, население, граждани, хора*. В периферията на това семантично гнездо се откриват синоними като *навалища, множество, тълпа* и др. В исторически контекст народът се свързва с *борба, юначество, робство, страдание, подвиг, война* и т.н. В духовен аспект народът се осмисля като *лица, предани на християнството, които се противопоставят на езичниците*.

Концептът *народ* се изследва в историята на българския език и книжнина; в лексикографски източници; в народната духовна култура, отразена в българските пословици и поговорки; във фразеологизмите, които съдържат преосмислени представи за народа в друг културен контекст. Разгледани са парадигматични примери от художествени и публицистични текстове. Потърсени са ключови за българската народопсихология асоциативни думи, свързани семантично с *народ*, като разнообразните асоциации очертават съвременната нагласа към понятието.

2. Концептът *народ* в историята на българския език и книжнина

2.1. Концептът *народ* в класическите старобългарски произведения от IX – XI век

Названията за народ в класическите старобългарски произведения, написани или преписани през IX-XI век, са няколко. Най-често се употребява съществителното *языкъ*. Тази многозначна лексема по данни на Старобългарски речник има пет значения: 1. Език, анатомичен орган. 2. Реч, говор, способност за говорене. 3. Език, наречие, диалект. 4. Народ, племе, етнос. 5. Само мн. ч. Езичници, идолопоклонници, безбожници (Мирчева (ред.)/Mircheva (red.) 2009: 1285-1286).

Именно със съществителното *языкъ* е изградено пророчеството на Исус от евангелския текст, с което той описва края на света и Второто пришествие: „Ще въстане народ против народ и царство против царство и ще има глад, гибел и трусове на места” (въстанетъ во языкѣ на языкѣ. ѿ цѣрѣво на цѣрѣво. ѿ вѣдѣтъ глѣдн и пагѣбѣ. ѿ трѣсн по мѣста М Матей 24.7). В Псалтира също има такива примери: „Блажен е народът, за който господ е Бог!” СП 32.12; „Всички народи, запляскайте с ръце, възкликнете към Бога с гласа на радостта!” СП 46.2, като номинацията за народ е *языкъ*. От лингвистична гледна точка това значение на съществителното *языкъ* с основна семантика ‘анатомичен орган в устата на хора и животни’ е производно от преносното значение ‘говор, който се получава с движението на анатомичния орган език и служи за общуване между хората’. От лингвокултурологична гледна точка значението ‘народ’ на съществителното *языкъ* възниква, като в номинацията е обобщен най-същественят според ценностната система на българите признак на народността, а именно общият език.

В концептосферата на българския народ, обединил древните българи и част от южните славяни, освен общата територия, която исторически се оформя най-рано, и общата държава от 681 г., важно място в народностното самосъзнание заема езикът. Съществуват исторически и езикови доказателства, че през 9. в. може да се говори за общ народностен старобългарски език, в който се съчетават особености на езиците на двете основни етнически групи (Мирчев/Mirchev 1963, Харалампиев/Haralampiev 1999, Мичева/Micheva 2004, 2013). Този говорим език е основа на книжовния старобългарски език, създаден от светите братя Кирил и Методий и техните ученици и обогатен в Плиска, Преслав и Охрид от десетки български книжовници. Данните от старобългарските класически произведения показват, че освен езика, и християнската вяра започва да играе важна роля в осмислянето на отношенията между хората. Съществителното *языкъ* в мн. ч. назовава в определени контексти тези, които не изповядват християнството: *езици* означава ‘езичници, друговерци, поклонници на много богове’, а прилагателните *езичен* и *езически* характеризират именно такива хора. Семантичната структура на съществителното *языкъ* в старобългарския език отразява ценността на общия език, общата народност и общата вяра в епохата на Първото българско царство.

Друга езикова реализация на концепта *народ* в старобългарски е едно от значенията на съществителното *родъ*. За него са засвидетелствани шест значения: 1. Рождение, раждане, създаване. 2. Произход, потекло. 3. Род, семейство, роднини. 4. Род, племе, народ. 5. Животински или растителен вид. 6. Естество, характер, природа (Мирчева (ред.)/Mircheva (red.) 2009: 621-623). Основният ономаσιологичен признак на всички значения е свързан с раждането и произтичащите от него родови качества.

Именно те формират представата за произхода, семейството, рода или народа, както и за вида във флората и фауната.

В лексикографските справочници се цитират няколко примера, в които родъ означава ‘племе, народ’. В повечето случаи става дума именно за ‘племе’, например в Евангелието от Марко 8.12, в псалтирния текст СП 44.18, 94.10. Засвидетелствани са обаче и безспорни случаи с родъ със значение ‘народ’: например в думите на Пилат към Иисус, когато се опитва да избегне отговорността за съда и наказанието на Божия Син: „Нима аз съм евреин. Твоят народ и архиереите те предадоха на мене.” (ѐда азъ жндовннъ есмъ. родъ твои и архиерейн прѣдаша те мнѣ М Йоан 18.35). От гледна точка на лексикалната семантика в подобни употреби е залегнал признакът родство като най-важен за формирането на народността. В по-малките единици от общността като семейството и рода става дума за кръвно родство, но с разширяването на кръга на своето до племе и народ то се трансформира в родство по пространствено-времеви и културен континуум.

Друг номинационен признак се открива в лексемата *страна* със семантика ‘народ, племе’, а именно – общност на територия, въз основа на която се формира и общността на населението. В старобългарските класически произведения единствено в Супрасълски сборник са засвидетелствани такива употреби на страна: колнко родовъ и странъ и ѿностранннкъ. ти въси кръста ради алужитъ Супрасълски сборник 431.4; въса страны дньсь празднѣжитъ Супрасълски сборник 509.9.

Съвременният ядрен представител на концепта *народ*, лексемата *народ*, в старобългарски не принадлежи към езиковите репрезентанти на *народ*. Съществителното *народъ* в старобългарските класически произведения има две значения: 1. Събир. Само ед. Много хора, народ, множество. 2. Само мн. Хората, човеците (Мирчева (ред.)/Mircheva (red.) 1999: 920-921). И двете значения се реализират най-често в евангелските разкази за Иисус, чийто проповеди и чудеса се случват обикновено пред „много народ” (М Марко 3.7, Марко 4.1, Йоан 6.2) и след когото тръгват „народи” т.е. хора като последователи на учението му (М Матей 14.19, Матей 15.30, Матей 4.25). В Старославянският словарь е посочен и един пример от Киевските листове, в който съчетанието „народъ поганьскын” означава ‘езически народ’ (Цейтлин, Вечерка, Блахова /Tseytlin, Vecherka, Blakhova (red.) 1999: 353). Следователно в старобългарския език концептът *народ* се вербализира с лексемите *языкъ*, *родъ*, *страна*.

2.2. Концептът *народ* в оригиналните произведения на средновековни български книжовници

Както е известно, по-голяма част от старобългарските класически произведения са преводни. Затова анализът на репрезентантите на концепта *народ* в оригиналните съчинения на някои от средновековните български книжовници би могъл да доведе до откриване на нови езикови единици или промени в семантичното съдържание на вече известните.

На първо място ще бъдат анализирани текстовете на един от най-плодовитите и най-разпространявани през вековете старобългарски книжовници – Климент Охридски. Творчеството на Климент Охридски обхваща около 100 произведения, само 15 от тях носят името му в надсловите, а в няколко от тях то е скрито в акростих. Останалите се смятат за негови по редица признаци, за които в науката е постигнато съгласие. Те обогатяват младата старобългарска литература не само количествено, но и качествено. Климент Охридски създава нов тип ораторска проза, която се отличава със специфични

жанрови, композиционни и езиково-стилистични особености. Проучванията показват, че Климент и Константин Преславски създават своите първи химнографски творби с акростих в Плиска. В „Цикъл за Рождество Христово” се открива акростихът *Кли-мента пясни*, а в „Общи служби”, написани по-късно в Охрид, се чете *Климент*. Затова със сигурност може да се твърди, че Климент е един от основоположниците на старобългарската поезия.

По данни на Христова в 23 Климентови слова се откриват 16 употреби на *народъ*, 23 – на *родъ* и 26 – на *ѡззыкъ* (Христова/Hristova 1994). В повечето контексти *народъ* означава ‘много хора, множество’. Например: *вѣкѣтън народъ на законъ вѣшнѡго* ”Похвално слово за пророк Захарий” и „За зачатieto на св. Йоан Предтеча” 316 (Климент Охридски/Kliment Ohridski 1970); *крѣстн прншѣдшеѡ народъ* *Похвално слово за св. Йоан Кръстител* 2086 (Климент Охридски/Kliment Ohridski 1970); *овн же ѡв народа рнзъи своѡ стѣлахъ по пѣтн* ”Похвално слово за Цветница” 1046 (Климент Охридски/Kliment Ohridski 1970); *ѡко ѡвлена нмѣтъ вѣтн дѣла моѡ пред селнцѣмъ народомъ* „Похвално слово за Света Троица” 626 (Климент Охридски/Kliment Ohridski 1970).

За отбелязване в „Похвално слово за възкресението на Лазар” лексемата *народъ* в колокацията *народъ нюдѣнскъ* е със семантика, близка до съвременната: *сѣвѣра се народъ нюдѣнскъ, къ гробову лазаревѣ шѣдъше* 1026. Разночетенията, приведени от издателите: *народъ жндовскн, родъ нюдѣнскн, родъ евренскѣтън* (Климент Охридски/Kliment Ohridski 1970: 575) – показват категорично, че лексемите *народъ* и *родъ* в творчеството на Климент Охридски принадлежат в еднаква степен към ядрото на концепта *народ*. Като и за двете семантиката ‘народ’ е по-рядка. Думата *родъ* най-често се среща в съчетанието *човешки род*. Сравни: *родъ ѡлѣвѣскомѣ, ѡлѣвѣьска рода* „Похвално слово за Успение Богородично” 1076; *родъ ѡлѣвѣьскѣтън, родъ ѡловѣьвъ* ”Поучение за Пасха” 2496 (Климент Охридски/Kliment Ohridski 1970).

Старобългарската лексема *ѡззыкъ* пази двете си основни значения: 1. Език, реч. *ѡюже похвалъи нн ѡззыкъ нзрѣцн* ”Похвално слово за арх. Михаил и Гавриил” 706 (изписването *ѡззыкъ* е ортографична особеност на преписите). 2. Народ, общност от хора с един и същи език, вяра и др. Още в заглавието на „Похвалното слово за св. Кирил” светите братя са наречени по този начин: *наставннкѣ словѣньскѣ ѡззыкѣ Кирила Философа н стѣго Мѣѡднѡ ѡунтелѣ* „наставници и учители на славянския народ”, а в изложението се повтарят изрази като: *словѣньскѣ ѡззыкѣ ... ѡвлѣнъ вѣтѣ пастѣръ н ѡунтель* 38; *ѡцъ н ѡунтель ѡззыка нашѣго* 386. Освен за „славянски народ”, наречен от автора многократно и „мой народ” и „наш народ”, в текста става дума и за „фулското племе”, като във всички контексти се открива номинацията *ѡззыкъ* за ‘народ, племе’. Може да се направи извод, че още в старобългарската епоха в оригиналните произведения на Климент Охридски основните репрезентанти на концепта *народ* са три: *ѡззыкъ, народъ, родъ*.

Произведенията на Патриарх Евтимий са оригинални и безспорно съдържат нови модели в осмислянето на света. Във втората половина на XIV в. богословските идеи са различни от тези през X–XI в. Голямо е влиянието на исихазма върху литературата от тази епоха. Патриарх Евтимий приема исихастското учение и защитава основните му постулати както в житейския си път, така и в творчеството си. Той е

последовател на Теодосий Търновски, запознат е с делото на светогорските преводачи, попил е знанието на богатите цариградски и манастирски библиотеки. Патриарх Евтимий е автор на 4 жития, 4 похвални слова, 4 послания и „Служба за Теофано”, в които утвърждава исихасткото служене на Бога като образец за човешко поведение.

В оригиналните произведения на Патриарх Евтимий (Kaŕuŕniacki 1901) най-често се среща изречение със значение ‘народ’. Засвидетелствани са също и употреби на родът като ‘племе, народ’: например в *Похвалното слово за св. Йоан Полиотски* се разказва за превземането на Цариград от латинците със следните думи: „Френският род превзе Цариград тогава, както и цялата гръцка държава, и постави цар от свое коляно“ (Родотъ въ френжскомѹ тогда цѣриградъ прѣчмишоу. такожде же и въс грѣцѣскѣ власти. Иже и цѣрѣк поставиш ѿ колѣна своего). Макар и рядко, но вече е налице употреба на народът като ‘племе, народ’: в „Похвалното слово за светите Константин и Елена” се възхвалява християнското поведение на император Константин със следните думи: „На всички народи и племена простираше благоподателна десница, на всички обилно даваше всичко“, като в оригинала изразът „народи и племена“ е предаден с изречение и народи (въсѣкъмъ азѣкъмъ и народомъ благоподателнѣ простираше десницѣ въсѣкъмъ обилно въсѣкъ подаваѣ). Следователно Патриарх Евтимий умело използва съчетания от различни репрезентанти на концепта *народ*, за да предаде най-точно идеята за християнското милосърдие на св. Константин.

2.3. Концептът *народ* в апокрифни произведения

Апокрифната книжнина за разлика от официалната съдържа дуалистични възгледи, народни вярвания, архаични представи и по този начин позволява да се разширят реализациите на основните концепти в средновековната концептосфера. Освен това в нея проникват и исторически сведения и мотиви, свързани с конкретното социално битие на българите. В апокрифите е възплътена мечтата на човечеството, в частност на българите, за добри, хармонични отношения между народите без войни и кръвопролития.

В изследването се анализира материал от няколко историко-апокалиптични творби. Част от тях са преведени от гръцки, а други са оригинални. В състава на преведените са налице интерполации, които ги свързват с българските земи чрез топоними и с българската история чрез антропоними и събития, близки до царуването на българските владетели. „Откровението на Методий Патарски” е преведено вероятно към края на IX и началото на X в. Преписът в „Драголов сборник” от XIII в. (от който е извлечен материалът) е съкратена редакция на първия превод. Преработката е свързана със западнобългарските земи, за които свидетелстват топоними от тази област: Средец, Солун, Ветрен. В текста се открива и един по-голям вмъкнат пасаж, който според изследователите е оригинален български. Напълно оригинален характер има „Български апокрифен летопис”, открит в „Кичевския сборник” от началото на XVII в. (от който е извлечен материалът). Независимо от късния си произход, съчинението принадлежи на поредицата историко-апокалиптични произведения, които представят българската история до XII в., като утвърждават народностния дух и самосъзнание на българите по време на византийското робство. „Български апокрифен летопис” се опира на „Видение Исаево”, „Видение Варухово”, „Повест за кръстното дърво”, както и на различни исторически източници. „Слово за Сивиля” е пророчески апокриф, който не е буквален превод от гръцки. Ясно личи намесата на българския книжовник в представянето на българите като най-първи род, който ще съхрани най-добре православната вяра. Тази идея се актуализира в книжнината през XIII в. В изследването

се използва преписът в „Панагюрски сборник” от XVI в. Апокрифен „Апокалипсис на Йоан Богослов” представя неканонична визия за бъдещето със Страшния съд и идиличната картина на преобразования от Бога свят. Диалогичната форма характеризира апокрифния характер на творбата. Преведена е от гръцки на старобългарски през X–XI в. Налице е текстова близост между „Апокалипсис на Йоан Богослов” и „Откровение на Методий Патарски”. Използван е преписът от Берлинската библиотека от XIII в.

„Български апокрифен летопис”, „Слово за Сивиля” и „Откровение на Методий Патарски” се цитират по текстовия корпус *Syrrillomethodiana*, част от електронните ресурси, изработени от специалистите в Катедрата по кирило-методиевистика на Софийския университет „Св. Климент Охридски”. „Апокалипсис на Йоан Богослов” се цитира по изданието на Ангелов, Генов/Angelov, Genov (1922).

В апокрифния „Апокалипсис на Йоан Богослов” осъдените при Второто пришествие на Сина Божия се разпределят в няколко категории. На първо място са доушн нечестни съ аньтнхрестоумь. На второ място са езическите народи: жъгыци елннестни, еже вѣрваше въ сльнъце и въ мѣсѣцѣ и въ зъвъздѣхъ, които отиват в ада. На трето място е родъ евренскы, заради погубването на Исус и те ще бъдат запратени в преизподнята. Както се вижда, тук са засвидетелствани ѡззыкѣ и родѣ като номинации на народ.

Лексемата ѡззыкѣ назовава езическите народи и в „Български апокрифен летопис”, употребена е в колокацията „езици погански“ в съчетание с прилагателното „погански“, което още от старобългарската епоха означава ‘езически’.

и прѣдѣтъ Васнаѣ црѣство ꙗ и погубвѣхъ в’се земли ратнѣе ꙗ и езъкъ поганѣе. тако нѣкъкъ
моужь храбрь. въ днн Васнаѣ црѣа многа влѣга възше в’ людѣхъ Български
апокрифен летопис.

Анализът показва, че унищожаването на езическите народи води до благоденствие и мир за християните в исторически контекст. А наказанието им след Божия съд да обитават пространството на ада задоволява представата на средновековните хора за справедливост.

Според принципите на християнската парадигма обаче нашествието на езичниците не е случайно, то е наказание Божие заради греховете на хората. В текста на проучваните произведения беззаконията са причината Господ да позволи на „измаилевите синове”, тоест варварите, да превземат християнската земя. В „Откровението на Методий Патарски” старобългарският книжовник заменя гръцката дума „варвари” с „роукы поганыхъ”, което може да се смята за една нова вербализация на понятието езически народи (сега ради прѣдастъ ꙗ бѣ въ роукы поганыхъ).

Лексемата ѡззыкѣ се отнася и до други чужди народи в словосъчетанието „езици от севера”, които са определени от книжовника като „нечисти, скверни и гнусни”. По този начин се съгражда представата за различните народи, които идват отдалече и са носители на неприемливи и грешни от християнска гледна точка практики и модели на поведение.

изышьдыши [во] ꙗзыци ѿ сѣвера · ясти имоуть плъти члвчѣ · и кръви скотинѣ пити · аки
водоу; си оубо нечисти скверныи гноусни ꙗзыци вльшьвьнымы и злокъзнымы дѣлы
Откровение на Методий Патарски

В същия апокриф се среща и лексемата страна като номинация на народ: повелѣ бѣ
бѣ сѣвернымъ странамъ състоупити се ѡ нихъ · нь развѣ · бѣ · лас’ти · не състоупити се.

Лексемата *родъ* също е репрезентант на концепта *народ*. Тя може да назовава най-общо всички народи с колокацията „всички родове” (ѿѿ(с) во имь тьꙋ'на въ грѣсѣхъ въ всѣхъ родѣхъ было ни боудеть Откровение на Методий Патарски). Може да бъде номинация и на конкретен народ. В „Слово за Сиви́ла” става дума за „род словяне или българи“ и за „род ивери“, тоест за българския и грузинския народ. Те са представени като верни на християнството, добри към хората – свои и чужди, смирени и кротки. Разбира се, намесата на българския книжовник в текста се откроява в определянето на „словѣне рекше бльгаре“ като първи род, който ще съхрани най-добре от всички православната вяра.

ѿ· родъ словѣне рекше бльгаре добри гостолубивы и смѣрени истинни безлюбиви любѣщи чꙋж(д)ина и кр(с)тиянство сї [в]ѣрж правжж бꙋоу прѣддѣж(т) парѣи всего свѣта·ѿ· родъ ꙗ ивери кротыци чꙋж(д)ина любѣщи незлюбиви любезниви · попа почитаѣще ѿ бꙋѣ распитоуѣще Слово за Сиви́ла

В апокрифния текст са засвидетелствани съчетанията: *родъ елнин*, *родъ евреие*, *родъ фржжъскы*, *родъ срнганъскы*, *родъ татаре*, с които се назовават различни народи. Може да се направи извод, че в апокрифите концептът *народ* се вербализира с лексемите *языкъ*, *родъ*, *страна*.

2.4. Концептът *народ* в епохата на Предвъзраждането и Възраждането

Новобългарските дамаскини от XVII в. са ново явление в развитието на българската книжнина и език. Те отговарят на културните потребности на българите и другите балкански народи, които се приобщават към тенденциите на Просвещението в европейската цивилизация. Тяхното разпространение, съхранение и преписване доказват нуждата от подобно четиво. Четиво, което е съобразено с изискванията за естетически качества на литературата и в същото време е разбираемо по език и съдържание за много широк кръг възприематели. Точно такава е задачата на новобългарската дамаскинска книжнина – да достигне до максимален брой реципиенти, да въздейства и възпитава с конкретни, ясни наставления и примери. Така тя изпълнява и своята социолингвистична функция да стане част от мисловните промени на Предвъзраждането.

В езика на новобългарските дамаскини от XVII век за първи път след Кирило-Методиевата епоха се възстановява връзката между говорим и книжовен език. Той е уникално явление, защото съчетава елементи от традиционната книжнина на XVI век и от говоримия език на ареала Луковит – Троян – Ловеч (Дьомина/Dyomina 1985). През XVII в. в езика на новобългарските дамаскини, който е изграден върху говоримия език от тази епоха, се срещат и трите основни репрезентанта на концепта *народ*. Според материала, ексцерпиран от „Тихонравов дамаскин” (Дьомина/Dyomina 1971), лексемата *език* се осъществява със същата семантична структура както в старобългарски. Тя назовава и общности като племе и народ, например в поучението към християните в 38-мо слово от „Тихонравов дамаскин” се казва:

оти да се не найде никои език на тоизи свят да рече – ние не чухме христовото име да се казува и заради това не сме вярвале 38.291б.

Подобни примери се откриват и за *род*:

пойдоха авары зъл родъ да разбиють и да поплянеть солунъ град 9.72б,
о, роде еврейски, защо пряддохте на съмръть своего благодетеля 35.258б.

Съществителното *народ*, което е многозначно, се реализира и със семантика ‘общност от хора с един и същи език и етническа принадлежност’, например: „Цар

Давид тогази някога поиска да исчете народ еврейски“ 11.89. Според проучванията книжовният език на народна основа от XVII в. отразява точно развитието на живия български език, така че данните от него могат да бъдат надеждно доказателство за езиковите реализации на концепта *народ* през епохата на Предвъзраждането. Постепенно в историята на българския език се стеснява употребата на *език* ‘народ’ и се утвърждава по-широката употреба на *народ* в значение ‘общност от хора с един и същи език, произход, територия, традиции’.

В историята на славянските езици протичат подобни семантични процеси. Според данните в „Этимологический словарь славянских языков“ под редакцията на О. Трубачов лексемата *език* във всички славянски езици днес означава ‘език, знакова система за общуване’, докато в старобългарски и древноруски е многозначна и едно от значенията ѝ е ‘народ, племе’ (Трубачев (ред.)/Trubačev (red.) 1979: 74-75). Съществителното *народ* в древните езици често е с по-широко значение: в старобългарски – ‘множество, много хора, хора’; в древноруски – ‘множество, група лица, население’.

В старочешки обаче значенията са по-тесни: ‘семейство, род, роднини, поколение’. В книжовен паметник от 1628 г. е засвидетелствано значението ‘хора от една и съща народност’ в руски език. В съвременните славянски езици *народ* се осъществява именно с това по-специално значение, което се опира на няколко признака. Така например в чешки и словашки лексемата *narod* означава на първо място ‘народ, нация’ и още: ‘род, семейство’; ‘вид’; ‘хора’; в руски думата *народ* се реализира като ‘народ, нация, населението на една държава’. Според етимолозите произходът на думата от корен *rod* и префикс *na-* предполага следното семантично развитие: ‘раждане, начало’ > ‘това, което се ражда’ > ‘род, живи същества’ > ‘човешки род’ > ‘народ, нация’. Възможна е семантична аналогия с латинското *nātiō* (Трубачев (ред.)/Trubačev (red.) 1995: 253-255).

През Възраждането се формира народностното самосъзнание на българите, укрепва и се обогатява чувството им за обща история, за наличие на обща държава в миналото, за стойността на общия език и издигането му в ранг на развит книжовен език. Тези процеси протичат в условията на чужда политическа зависимост от Османската империя и се осмислят на фона на развиващата се национално-освободителна борба. Точно затова предпочитаното от първите възрожденци Паисий Хилендарски и Софроний Врачански съчетание „род български“, което ономазиологично се свързва с кръвното родство, се заменя в публицистиката на Л. Каравелов и Хр. Ботев от съчетанието „български народ“, което семантизира не само родствените връзки, но и общата история, култура и борба за независимост и свобода.

3. Концептът *народ* в българската лексикография (Р)

3.1. Тълковни дефиниции

В многотомния Речник на българския език семантиката на *народ* е разработена според модела на най-добрите образци в лексикографията. Данните от него са съпоставени и с Речник на съвременния български книжовен език (Романски (ред.)/Romanski (red.) 1957).

В съвременния книжовен език лексемата *народ* е ядрен представител на концепта с основно значение: ‘устойчива общност от хора, предимно от една народност, която се създава исторически въз основа на обща територия или държава, единен език, съзнание за обща родова принадлежност и история, бит, традиции и др.’ (Пернишка, Крумова-Цветкова (ред.)/Perniška, Krumova-Tsvetkova (red.) 2000: 464-467). Това значение се пази през вековете, налице е още в произведенията на Климент

Охридски и Патриарх Евтимий и постепенно заема първо място в полисемантичната структура на лексемата.

Друга семантика на *народ*, отразена в лексикографските източници и извлечена от примери от възрожденската и модерната литература, е: ‘основната маса от това население, противопоставена на богатите или на тези, които управляват държавата’ (Пернишка, Крумова-Цветкова (ред.)/Pernishka, Krumova-Tsvetkova (red.) 2000: 464-467). Например:

Грабят от народа гладен,
граби подъл чорбаджия,
за злато търговец жаден
и поп с божа литургия!

Хр. Ботев

Значението „прост народ“ е налице в традиционната култура и е запазено в диалектите.

Първоначалното значение на думата *народ*, засвидетелствано в старобългарските класически произведения, се пази и до днес: Само ед. Събир. Множество от хора на едно място, в едно пространство (Пернишка, Крумова-Цветкова (ред.)/Pernishka, Krumova-Tsvetkova (red.) 2000: 464-467).

С историческото развитие на репрезентантите на концепта е свързано и значението: Само ед. Събир. Разг. Обикн. със съгл. опред. Група хора, които имат нещо общо, някакви общи признаци. Например: *Да, в този актьорски народ нравите са леки – забележи докторът.* Ив. Вазов (Пернишка, Крумова-Цветкова (ред.)/Pernishka, Krumova-Tsvetkova (red.) 2000: 464-467). Изтъкването на един признак, който обединява група хора, може да се открие още в Тихонравов дамаскин от XVII в., в който е засвидетелствано съчетанието „християнски народ“ (11.966).

Исторически мотивирано, а днес възприемано като архаично е значението на лексемата *народ*: Само ед. Остар. Със съгл. опред. Цялото население, всички жители на едно населено място: граждани, гражданство. Например: *Ти, народе преспански, с какви мисли се разбуди днес и какво бе наумил да правиш този ден?* Д. Галев; *Поклон приветствен и от търновския народ, който се радва на твоята слава, като вижда в тебе бъдещия си спасител.* Ив. Вазав (Пернишка, Крумова-Цветкова (ред.)/Pernishka, Krumova-Tsvetkova (red.) 2000: 464-467). Такава употреба е характерна за възрожденската литература.

От диалектите е известно стесненото значение: ‘многолюдно семейство, челяд’. Именно с тази семантика Ив. Вазов употребява думата *народ* в първа глава на романа „Под игото“, когато описва дома и семейството на чорбаджи Марко: *Марко само на трапезата виждаше народа си вкупом и тогава допълняше възпитанието му по доста своеобразен начин.*

Много важни данни за семантичната плътност на концепта *народ* могат да бъдат извлечени от разнообразните колокации на прил. *народен*. Част от тях отразяват историческата борба на българите за освобождение и отхвърляне на зависимостта от Османската империя: *народен будител, народен труженик, народно дело, народно въстание*. Към същата семантична група принадлежи и субстантивацията на прилагателното *народен* в мъжки род ‘лице, което се бори за свободата, за политическата и духовна независимост на народа’.

Съчетанието *народен човек* е със значение ‘човек, който е близко до обикновените хора, който се съобразява с интересите и нуждите на простия народ’, например: *Движа се между равните на себе си, простите, народните хора и съм*

доволен. Елин Пелин. Това съчетание отговаря на народните представи за духовния облик на хората, които не се големят и не забравят произхода си.

Други съчетания се съотнасят с духовната сила и творческите възможности на народа: *народно творчество, народна песен, народна музика, народни танци, народна реч, народен дух*.

Анализът показва, че в съвременния език са съхранени някои от значенията на *народ* и *народен*, типични за средновековната и възрожденската епоха, защото те са свързани с важни за българската ценностна система признаци: ‘общност на хора с един и същи език, потекло, традиции’; ‘участие в борбата за свобода’; ‘близост до обикновените хора’. В съвременните колокации с прилагателното *народен* се изтъква силата на свободолюбия и творческия дух на народа.

3.2. Синоними и антоними

В Синонимните речници на българския език (Спасова/Spasova 2007, Пернишка/Pernishka 2012) са засвидетелствани следните синоними на *народ*:

1. Синоними на основното значение са лексемите: *народ - нация - народност - националност*.

2. На старобългарското значение, съхранено и до днес, ‘множество от хора на едно място’: *народ* (разг.) - *наплив - тъпканица* (разг.) - *множество - навалица - тълпа - гмеж* (книж.) - *гъмжило* (разг.) - *тарапана* (прен.; разг.) - *стълпотворение* (книж.) - *мравуняк* (прен.).

3. На значението ‘жителите на една страна’: *население - народ - маси - демос* (книж.).

Първият и третият синонимен ред отразяват две основни значения на лексемата *народ*, които имат и терминологично значение в политологията и социологията, и затова техните синоними са малко на брой и са еднотипни. А вторият е свързан с разговорно значение и има много и разнообразни синоними, които принадлежат както към разговорния, така и към книжовния стил и развиват и преносимост.

Много важна особеност на *народ* е отсъствието на антоними в българския език. Такава е информацията, извлечена от лексикографски източници. Вероятното обяснение за този факт е изключително широкото основно значение на *народ*, което се дефинира с поредица от съществени признаци, на които не може да се противопостави една лексема от типа на *племя* или *група, общност*.

3.3. Хипероними

В изследвания материал се откриват: *общност от хора, човешка общност, ценност* (Р), *добро, висша цел* (Т).

3.4. Метафори

Отразени в речниците преносни значения на *народ* няма. Някои от синонимите на значението ‘множество от хора на едно място’ са с преносна употреба: *тъпканица, мравуняк*. Фразеологизмите: *От първа ръка хора, От втора ръка хора, От трета ръка хора, Горна ръка хора, Средна ръка хора, Долна ръка хора* представят по метафоричен начин социалната стратификация на народа. Преносни са голяма част от засвидетелстваните в публицистични текстове и в анкетите отрицателни асоциации на *народ*: *стадо, мърши, овце, животни, сган, говеда*.

3.5. Колокации

В материала са засвидетелствани следните съчетания, обединени по съществени признаци на концепта *народ*. Част от тях отразяват историческата борба на българския народ за освобождение и отхвърляне на зависимостта от Османската империя: *народен будител, народен труженик, народно дело, народно въстание* (Р, Т). Други съчетания се съотнасят с духовната сила и творческите възможности на народа: *народно творчество, народна песен, народна музика, народни танци, народна реч, народен дух* (Р, ФЕ). Положителните качества на народа се очертават с колокациите: *народ герой, народ творец, трудолюбив народ, героичен народ*, а отрицателните с: *глупав народ, безсловесен народ, покорен народ* (Т). Съчетанието *прост народ* е характерно за паремииите и отразява емпатията към несправедливото положение на по-голямата част от народа, която е лишена от власт и влияние.

3.6. Деривати

Откриват се изключително малко словообразователни деривати на *-народ-*, защото лексемата е от корен *род* и префикс *на-*. Всъщност дериватите са на корена *-род*. От *народ* са образувани няколко обществено-политически термина: *народничество, народник, народняшка партия*. С най-висока фреквентност е прилагателното *народен*, което влиза в състава на много устойчиви словосъчетания и може да се субстантивира.

3.7. Композити

С композиция са получени: *народополезен, народолюбив, народолюбие, народовластие, народовластник* (Р, Т). Подобен вид словотворчество отразява ценността на тези аспекти от концепта *народ* в езиковото съзнание на българите. Любовта към народа, дейностите в полза на народа и властта на народа са съществени семи в концептуалното съдържание на *народ*.

4. Концептът *народ* в българските фразеологизми (ФЕ)

Във Фразеологичните речници (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова/Nicheva, Spasova-Mihaylova, Cholakova 1974, 1975; Nicheva 1997) от които е ексцерпиран материалът, не са засвидетелствани фразеологизми с ключова дума *народ*. Открива се една фразеологична единица с колокацията *народна песен*: *Нося се като народна песен 'движа се много бавно'*, която няма съществено значение за концептуалното съдържание на *народ*. С голяма част от синонимите като: *навалища, племе, множество, тълпа, население, българи, граждани* не са регистрирани фразеологизми, а единиците с *род* и *стадо* нямат връзка с концепта *народ*.

Част от засвидетелстваните фразеологизми с ключова дума *хора* отразяват стратификацията на народа в традиционното самосъзнание. Оказва се, че народът се осмисля като три различни групи, за всяка от които съществуват специфични названия с метафорична употреба на *ръка*. *От първа ръка хора, От втора ръка хора* и *От трета ръка хора* представят положението на най-влиятелните, по-малко влиятелните и хората без никакво влияние на основата на преносната употреба на числителните *първи, втори* и *трети*. Според архетипното подреждане на пространството като горно, средно и долно се изграждат фразеологизмите: *Горна ръка хора, Средна ръка хора, Долна ръка хора* със същото значение.

Следователно фразеологичните единици дават информация само за важността на разслоението и различното положение на отделните групи, които формират народа.

5. Концептът *народ* в българските паремии (II)

Анализът на езиковите факти от средновековната българска книжнина дава представа за духовната ценност на концепта *народ* предимно в официалната култура, силно повлияна от господстващата християнска парадигма. За да уплътним смисловото ядро на концепта, можем да разгледаме и фактите от традиционната култура, в която се преплитат християнски и по-стари митологични вярвания и се отразяват някои социални идеи от бита и ежедневието на българите.

В това проучване е ексцерпиран материал от паремии, свързани езиково и семантично с концепта *народ*, които са издирени в петте тома на „Речник на българския език“ от Найден Геров/Gerov (1975-1978), в „Български пословици и поговорки“ от Григоров, Кацаров/Grigorov, Katsarov (1986) и в монографията на Петрова/Petrova (2013). Паремията е малък народен речеви жанр, изразен с изречение (пословица, поговорка) или с кратка поредица от изречения (загадка, анекдот), характеризиращ се с устойчивост в езика и възпроизводимост в речта, често използван с дидактически цели. О. С. Ахманова смята термина паремия за родов и обединяващ понятията пословица и поговорка (Ахманова/Ahmanova 1966: 421). В този смисъл се разглежда паремията и в това изследване.

В българската концептосфера народът се сравнява с Бог. А по данни от проучване на паремии с положителна конотация най-високо в йерархията на ценностите стои Господ Бог (Петрова/Petrova 2013). Затова изравняването на народа и Бога в паремията: *Глас народен – глас божи* има особено важно значение. Тази паремииологична единица е традиционен, кратко и експресивно изказан вариант на политическата теория за народовластието, т.е. за демокрацията.

За да се осъществи идеята за народния глас, който трябва да има силата и тежестта на Божия глас, народът трябва да притежава свобода. Наличието на независимост според традиционните представи е задължително за съществуването на народа – така, както е необходим смелият водач за силната войска. Това личи от израза: *Силна войска с войвода, а пък народ със свобода*. В народното битие присъства и фигурата на юнака, на този, който е готов да се жертва за народните работи, който пренебрегва себе си в името на другите: *Всяка земя по един юнак ражда*. Според българските нагласи такъв човек заслужава отплата – признателност и помощ, това е изразено в текста: *Който се грижи за хорските работи, хората ще се грижат и за неговите*.

В духовния светоглед на българите своето има изключителна стойност. В социалната сфера своето обхваща семейството, рода, хората от същия етнос или хората от същата вяра, тоест своето се съотнася с различни ипостаси на народа. На своите хора винаги се разчита в трудни моменти, в изпитания и несгоди. Няколко паремииологични единици интерпретират своите хора – в по-тесни и в по-широки граници – като най-важни за оцеляването на Аза:

Род рода не храни, тежко томува, кой го няма; Свой своего не храни, но тежко му, който го няма; Свой своего и да не люби, длъжен е за него да се губи; Брат брата не храни, ала все го брани; Брат за брата не печели, ама все го жели; Брат ми да ми е душманин, а не чужд стопанин.

Всички кратки текстове са изградени на принципа на противопоставянето – в първата част се постулира някакво отрицателно твърдение за рода, близките, роднините (те не хранят Аза, не печелят за него, дори може и да не го обичат), а във втората част се утвърждава категорично нещо положително за своите (без тях животът е тежък, те защитават, желят и подпомагат Аза). Както се вижда, в първата част по-често

отсъствието на помощ е свързано предимно с материалната сфера, докато във втората част в повечето случаи става дума за духовна подкрепа. По този начин паремиялогичният материал доказва, че в българското традиционно съзнание по-голяма значимост имат съчувствието, социалната взаимопомощ, защитата на човека. И именно това се очаква от близките, рода, народа.

Обобщаващ характер имат две единици, които подчертават ролята на своите в живота, като втората конкретизира своето като кръвно родство: *Чуждица не е своица; Кръвта вода не става.*

В българските поговорки и пословици ясно личи осъзнаването на социалната диференциация между хората. Появява се понятието *прост народ*, то назовава обикновените хора, които се трудят непрекъснато, но имат много по-малко права от властимащите и могат да бъдат несправедливо ограбвани. В паремията: *Простият народ е като съдран чувал: колкото го биеш, повече пуска* е събрана вековната мъдрост и опит на българите.

Българските паремии концептуализират историческия опит на българския народ в неговия път. В паремията концептът *народ* се обогатява с признаците: приближаване до божественото, свободолюбие, готовност за защита на свободата, значимост на своето, възможност народът да бъде ограбван и насилван. Всички те произтичат от конкретното историческо и социално битие на българите.

6. Концептът *народ* в художествени и публицистични текстове (Т)

През Възраждането се формира националното самосъзнание на българите и чувството им за принадлежност към един народ. В текстовете от тази епоха образът на народа е противоречив – той страда под владичеството на Османската империя и духовната власт на Гръцката патриаршия. В някои текстове се изгражда представата за народа страдалец, който прекалено много се оплаква и не се заема сам с подобряването на положението си. Например в стихотворението „Народът“ от Петко Славейков:

Не сме народ, н е с м е н а р о д , а м ъ р ш а , хора, дете нищо не щат да вършат. Всичко тежко, всичко мъчно е за нас! "Аз не зная! Аз не мога!" - общ е глас. Петко Славейков 1875.

Утвърждава се обаче и героичната представа за народа борец, който ще превземе мъченията и ще извоюва свободата си. В статията на Христо Ботев „Народът – вчера, днес и утре“ този народ има и светло бъдеще, в което ще се разгърнат неговите творчески сили:

Мрачна и жалостна е нашата история от паданието ни под турците дору до днешните времена, тежък и възмутителен е животът на с в о б о д о л ю б и в и я н я к о г а б ъ л г а р с к и н а р о д ! Страшен хомот, какъвто тежи и до днес на врата му, гъбясал от векове и запрегнат с ятаган вместо жегли; тежки вериги, ръждявали от кърви и сълзи, вериги, в кои са заковани и ръце и нозе, и ум и воля, и в кои и до днес пъшкат бащи и майки, братя и сестри, дядове и синове ...

Изход от туй тежко и гнусно положение не са новите окови, новото разделение на тиранството, а н а р о д н а т а р е в о л ю ц и я , радикалният преврат, които са триумфални врата за всеки народ, особено за нашия, който няма преминало, няма настояще, а има едно само бъдеще, и бъдеще светло, защото с другите славяни той ще има що да каже в света, що да внесе в човешината...

Нашият народ има свой особен живот, особен характер, особна физиономия, която го отличава като народ – дайте му да се развива по народните си начала, и ще видите каква част от обществения живот ще развие той, дайте му или поне не

бъркайте му да се освободи от това варварско племе, с кое той няма нищо общо, и ще видите как ще той да се устрои. Христо Ботев/Hristo Botev „Народът – вчера, днес и утре“, 1871.

Важен момент във възрожденския образ на народа е и волята му за борба за самостоятелна църква. Ето какво четем в църковния тефтер на един поп от Казанлък:

Днес се решава Българският въпрос, днес са пука лукавий грък. Днес се освободява нашият българският народ от гръцкото иго. Протопоп Йосиф Хилчев, Казанлък, 1872.

Постепенно се утвърждават семи с положителни характеристики на народа, като се подчертава неговото трудолюбие, свободолюбие, сила на духа, выпльтен в народното творчество. Точно за това пише Йосип Щросмайер, приятел и издател на братя Миладинови, след смъртта на Константин Миладинов в Цариградската тъмница:

Винаги съм аз обичал и почитал д о с т о й н и я , з д р а в и я п о у м и с ъ р ц е , и о с о б и т о п ъ к т р у д о л ю б и в и я , непорочен и честен български народ, и мога каза, че споменът за покойния Миладинов (Константин) всякога ми трогнува сърцето. Той бе момък скромнен, мил, трудолюбив, невинен и крайни родолюбец — същи и жив образ на достойния свой български народ... Йосип Щросмайер, 1862.

На любовта към просветата като част от съществените за народа черти обръща внимание една статия от 1888 г., посветена на създаването на първото висше училище в България:

Свети Климент Охридски е избран за патрон на книжовното начинание съвсем неслучайно: „Дружеството взе за свой покровител св. Климент, който още преди хиляда години е работил за п р о с в е щ е н и е т о н а б ъ л г а р с к и я народ и за развитието на неговата литература“. Програмна статия, 1 октомври 1888 г.

В следосовобожденската литература, особено в творчеството на Иван Вазов, се създава многоликният образ на българския народ по време на Априлското въстание. Реализациите му се ситуират между високото и ниското, между „пиянството“ и падението на един народ, между героизма, саможертвата и предателството, нископоклонничеството пред поробителя. Този противоречив народ присъства на страниците на „Под игото“.

Рояк апостоли и проповедници кръстосваха планини и полета и организираха борбата. Те намираха навсякъде добър прием; обятия разтворени, за да ги прегърнат, сърца открити – да ги чуят – един народ, жеден за великото слово на свободата, нетърпелив да понесе кръста си на Голгота. Една дълга върволица от предтечи – сеятели беше прегазила вече духовната нива на България и хвърлила там семето на самосъзнанието...

Какво гледаш бе, простако? – изкрещя Юрдан. – Аз ти казвам, че и моята челяд е молепсал комитаджилъкът, челядта на Юрдан чорбаджи, най-верния царски човек, у когото слазят каймаками и паши... Та какво остава за другите, за простия народ! Няколко чапкъни правят комитет тука, под носа ни, и ние зяпаме като будали!...

Поезията само би го простила и увенчала с лаври геройски – за хатъра на въодушевляването, което изкара кротките анадолски абаджии на средногорските височини – сублимни височини – с черешовите топове... Едно поетическо безумие. Защото м л а д и т е н а р о д и , к а к т о и м л а д и т е х о р а , с а п о е т и ...

– Да, видях ги от планината пожарите, как светеха на двайсет места - каза Огнянов...

– Не бил, брате, узрял народът за такова нещо!... Измамихме се страшно – каза докторът... – Ужасни жертви дава България сега, и напразно... Иван Вазов „Под игото“

Разделен на „умерени“ и „непримирими“, но обединен от идеята за освобождение е народът и в книгата на Захари Стоянов „Записки по българските въстания“, която пресъздава събитията от 1875, 1876 г. по спомените на участници в тях:

1868 – 1876 г., когато българският народ се делеше на два лагера спрямо Отоманската империя, на умерени и на непримирими, или на такива, които с политика и с просвещение искаха да извоюват за България правдини, и на техни противници, които с революция, с кръв и с нож искаха отведнаж да придобият тия правдини. Захари Стоянов 1870 – 1876.

Народът израства като творец на своята съдба и на своята история и в поемата на Пенчо Славейков „Кървава песен“:

Аз твърдо вярвам, че кога е д и н н а р о д свободата си сам спечели – с нейний плод ще знай подир това как и какво да прави. Пенчо Славейков „Кървава песен“, 1913.

Забележително е как в различни исторически моменти от развитието на българите осмислянето и художественото претворяване на едни и същи събития от различни автори и дори в рамките на едно и също произведение представя често противоположни страни на концепта *народ*. Разбира се, това се случва преди всичко при значими върхови прояви на народа, които сами по себе си носят противоречията на епохата. Както при описанието на Априлското въстание през 1876 г., така и при пресъздаването на Септемврийското въстание от 1923 г. българските творци предлагат различни визии за участниците в него. Гео Милев в поемата „Септември“ със средствата на експресионистичната естетика и поетика успява да вербализира израстването на масите от стадо в народ:

... стари и млади –
се спуснаха всички отвред
- като от прищепеността до
от слепи животни,
безброй
яростни бикове -
с викове
с вой
(зад тях - на нощта вкаменения свод)
полетяха напред
без ред
неудържими
страхотни
велики:
НАРОД! ...

Глас народен:
Глас божии
С хиляди ножа
прободен

н а р о д -
з а т ъ п е н
у н и ж е н
по-нищ и от просяк,
останал
без мозък
без нерви -
въстана
из мрака тревожен
на своя живот
- и писа със своите кърви:

СВОБОДЕН!

А
селяци
работници
груби простаци
безимотни
неграмотни
профани
хулигани
глигани
- с к о т к а т о с к о т :
х и л я д и
м а с а
н а р о д ...

Гео Милев „Септември“, 1924.

Романът „Хоро“ на Антон Страшимиров е посветен на потушаването на Септемврийското въстание, като историчното и конкретното се преплитат с фолклорното и митологичното. Но образът на народа е реалистичен и провидян като двояк – като важен и значим в реториката на политиците и като незначителен и подъл в осмислянето на военните, изпратени да убиват въстаналите:

– Да, в живота на поколенията има съкровени минути, пред които трябва да се благоее. И не бива никога да се губи в я р а в п л е м е т о , в н а р о д а .
Защото историята не е открила до днес друг граждански олтар. Понятието народ, господата, не е фикция; планините, горите и полетата са мъртви без хора. Разбира се, не е фикция и идеалът за обществена дисциплина...

– Оставете, господата, г н и л н а р о д , р о б с к и , п о д ъ л ! Я вървете по мене!
Антон Страшимиров „Хоро“.

Авторовото послание за величието на народа се олицетворява от женското хоро в края на романа.

В творчеството на класиците на българската литература народът безспорно присъства, тъй като е една от най-важните ценности в българската концептосфера. Въпреки ценността си обаче този концепт не е единен, а се изгражда чрез различни свои ипостаси, доловени и претворени в художествените текстове. Пример за това е Елин Пелин, който в своите разкази представя положителното и отрицателното семантично съдържание на понятието, които имат и различни вербализации.

Еникий не говореше за бога и никого не плашеше с него, но в обнадежените души той дойде сам и те станаха по-добри. Народът започна да гледа на

труда не като на мъка, а като на благословия. Нивите се очистиха от тръни и бурени и плодът им се утрои. Елин Пелин „Веселият монах“, 1936.

Влачат се по избори, бият се, трепят се, омразлъци правят, и какво? По-лошо става, по-добро не става! Н а р о д – вълци главата му яли! Полъгал се по ума на разни панталонджии, доктори и нехранимайковци и мисли, че кой знае какви големи работи върши. Сиромах ли си, приятелю, спукана ти е работата. Елин Пелин „Мечтатели“, 1923.

Във вестниците от периода на Третото българско царство продължават да се изтъкват основни характеристики на народа като общата история, величието му, но успоредно с това се критикува нехайството на държавните институции, които не се грижат за съхраняването на историческите реликви.

Твърде малко е останало днес по „Челечето“, което да ни напомня за древната твърдина с двойните зидове, която е посетил дядо Славейков в 1878 г. Нехайството и общественото безгрижие в бурени са удавили и покрили в забрава една светла може би страница от историята на нашия народ в „Казанлъшка искра“, IX, бр. 187 от 30.IV.1932 г.

В партийните вестници при коментара на понятието народ се преплитат различни политически и идеологически възгледи:

Поп Нанчо Караколев от града говорел в църквата против социалистите, като ги наричал изроди на българския народ, вълци в овчи кожи, че нищо не работели, а плачели за работниците... в „Работнически вестник“, бр. 13 от 24.XI.1900 г.

Българският бит и история сочат, че нашият народ е бил с колективистични стремежи, като е признавал справедливото и силно авторитарно начало. Не може и дума да става за някакъв либерален или демократичен индивидуализъм у българина. Любомир Русев, 1941.

В официалния социалистическия печат (вестник „Работническо дело“ 1952 – 1989 и др.) са засвидетелствани лексеми и съчетания с идеологически конотации: *народ герой, народ творец, трудолюбив народ, героичен народ, народът е верен на Партията*. Особено място заема семата ‘трудов народ’, която е ключова при съграждането на социалистическия образ на народа, защото точно чрез нея той се противопоставя на отречените и свалени от власт богати представители на икономическия и политическия елит.

По-голямата част са големи, светли, слънчеви, оптимистични композиции, отразяващи ж и в о т а и б и т а н а т р у д о в и я н а р о д. Чудомир, 1980.

Ще се види една страна-градина, сътворена от т р у д а н а б ъ л г а р с к и я н а р о д Станиш Бонев, член на ЦК на БКП до 1989 г. „Спомени“.

Колокацията *трудолюбив и честен народ* обаче може да стане и част от хумористичен контекст, чрез който да се обезцени аксиологично:

Всички знаем на какво е олицетворение добрата баба Мравка. На нашия трудолюбив и честен народ. Аз питам, какъв е според Митко Митков неговият истински образ? С тази отвратителна баба Мравка Митко Митков съзнателно карикатури, хули и оплюва нашия трудолюбив и честен народ. За него няма нищо свято. Изглежда, за Митко Митков народът — този изтерзан през вековете светец — не струва и лула тютюн! Черемухин „Туна беда“, 1982.

А в неофициални издания и в разговорния език се срещат редица репрезентанти с отрицателни конотации: *стадо, тълпа, глупав, безсловесен, покорен народ*.

В посттоталитарния печат (вестник „Труд“ 2008-2020, вестник „24 часа“ 1990-2008 и др.) народът се осмисля като гражданско общество, разкриват се същностните особености на народа във връзка с опозициите активен – пасивен, умен – глупав, осъзнат избор – манипулиран избор, единност – разединение. В семантичната приядрена зона на концепта народ се утвърждават нови репрезентанти – *демокрация, право на избор, свобода, справедливост, хуманизъм, ненасилие*.

Демокрацията е най-силно разпространена и приета от хората, защото за разлика от социализма и други форми на управление, които налагат диктатура и държат хората в страх, дава право на свободно мнение и избор на отделната личност. *Н а р о д ъ т ч р е з и з б о р и р е ш а в а К О Й да го управлява и всеки може да даде гласа си свободно. Петко Иванов, 2017.*

Но и в посттоталитарното време на демокрация концептът *н а р о д* не е монолитен. Текстовете от това време отразяват действителното положение на народа – в материален аспект той е лишен от средства и подвластен на мафията, а в духовен е лишен от идеали и поради безпътицата и липсата на обединяващи цели върви към гибел:

Съдбоносен въпрос: какво да се прави? Какво е? На този етап българският народ катастрофално губи войната срещу владеещата го Мафия. Реално нито една партия не отстоява интересите му, никакъв профсъюз не защитава правата му, никой национален авторитет не го организира за отпор... Партиите — почти всички контролирани от Мафията — солидарно унищожават българския народ. Георги Андреев, 1996.

Загубихме си вярата, моето момче! Не вярваме в Бога, в управниците, в себе си дори! *Н а к ъ д е в ъ р в и т о я н а р о д* – сам не знае! Към гибел отива българското племе, към края си! И лошото е, че всеки го вижда, но никой нищо не прави! Красимир Бачков, 1997.

С тези крехки морални устои започва преломът в българското общество след 10 ноември 1989 година, който ще срина окончателно традиционната нравствена система, отваряйки място на духовната безпътица и въртопите на мизерията, *о б х в а н а л и н а ш и я н а р о д* през последното десетилетие на ХХ век. Те ще дадат ход на nihilизма и обезбългаряването, поставяйки на изпитание националните идеали. Обезличаването и потискането на националното съзнание са основни (и особено болезнени) теми в публицистиката на Николай Хайтов от 90-те години на миналия век. Ивайло Христов, 2004.

Анализът на реализациите на концепта *народ* в художествени и публицистични текстове от Възраждането до днес утвърждава тезата за наличието на положителна и отрицателна нагласа към българския народ на всеки етап от историческото му развитие. В същото време обаче дори и отрицателните особености не могат да го принизят аксиологично и да го ситуират извън най-значимите български ценности.

7. Анализ на концепта *народ* в анкети (А)

Благодарение на анкетния материал могат да бъдат направени някои интересни наблюдения върху концепта *народ* в съвременната концептосфера и при различни респонденти. Първата анкета е проведена през април – май 2020 г. със сто изследвани лица. Емпиричният материал е инкорпуриран от асоциативни анкети. Специално внимание трябва да се обърне на факта, че голяма част от респондентите дават повече

от една асоциация на асоциативната дума, затова процентът при анализ на резултатите надхвърля 100%.

В анкетите от асоциативен тип се подават 25 специално подбрани ключови думи, между които са: народ, език, обичай, единство, разединение, добро, зло, любов, омраза, общност, напредък, гордост и др. Анализират се възникналите асоциативни думи, които имат отношение към семантичното съдържание на концепта *народ*. Обикновено в своята първа асоциация народът е отразен като ценност. Доказателство за тази теза намираме в асоциациите, които отразяват връзката на народа с общия произход, славно минало и силна държава: етнос – 1, общо минало – 1, заедно – 1, знаме – 2, род; народност – 1, народност – 2, прабългари – 3, хан Аспарух – 1, Симеон Велики – 1, държава – 16, ние – 1, наш – 1, федерация – 1, племе – 8, България – 16, български – 3, българи – 2, нация – 5, владетели – 1, общност – 3, произход – 1, родина – 4. Резултатите показват, че за думата *народ* 75% от асоциативните отговори принадлежат към гореописаната група, като 32% са пряко свързани с *България* и *държава*.

Не липсват и асоциации, които се отнасят до най-старото значение на лексемата *народ*: хора – 4, маса – 1, сбор – 1, маса хора – 1, множество – 1, население – 2, но те са само 10%. Този факт точно отразява промените в концептуалното съдържание на *народ*.

В асоциациите личи и традиционното осмисляне на народа като разделен на обикновени хора и властимащи, което е засвидетелствано и в паремии и фразеологизмите (5%). Откриваме следните асоциации: страх, ужас – 1, подчинение – 1, органи на властта – 1, НС – 1, Румен Радев – 1.

Съвсем различна смислов срез на концепта *народ* дават няколкото символни асоциации, които колерират предимно с положителното конотиране: бяло – 1, песен – 1, битие – 1 (3%).

Народът е провидян в две противоположни свои същности: А) като велик, храбър народ – 1, нещо голямо, нещо вечно – 1; Б) в много повече примери като: тълпа – 1, идиоти, лош материал – 1; див народ – 1, сган – 1, мърша – 5, мърши, говеда – 1, няма народ, животни – 1, овце – 4, овце заблудени – 1. При всеки десети отрицателната асоциация е първата посочена от респондентите.

Подобно противопоставяне има и в качествата, принадлежащи на народа: А) положителни: дисциплина – 1, сила – 2, силен – 1, вяра, съединение – 1, единство – 2, обединение – 3, солидарност – 1, добро – 1, сигурност – 2, общуване – 1, приятелство – 1, връзки – 1; Б) отрицателни: липса на дисциплина – 1, нахалство – 1, глупав – 1, разюзданост – 1, презрение – 1. Има и отговори, които представят амбивалентния характер на народа: свободен, поробен – 1, зъл, мъдър – 1. От асоциативните анкети личи, че съвременните българи преписват на народа различни качества – крайно отрицателни и крайно положителни.

Позволявам си да обвържа тези резултати с разединението в обществото през април, май 2020 г., с разделянето на хората на привърженици на строгите пандемични мерки и на техни опоненти. През този период съществува различие дори по такива въпроси като има ли коронавирус, или всичко е измислено; ваксините помагат ли, или са форма на чипиране и т.н. Именно в този социален контекст инакомислещите и в двата дискурса – както тези, които се подчиняват на мерките, така и тези, които ги отхвърлят, са квалифицирани негативно, а ценността на народа е обезстойностена. Разединението е окачествено от значителна част от респондентите като: предателство, невъзможност за постигане на консенсус, вражда, опозиция. А за обединението, което

определено се изтъква като ценност, се разчита най-вече на държавата, както видяхме 32% от отговорилите асоциират народа с *държава* и *България*.

Тези изводи се потвърждават и от друг експеримент, извършен по същото време: февруари–април 2020 г. Резултатите от него са публикувани в сборника „Аксиологични проблеми в славянските езици“ (Конова, Конов/Копова, Конов 2020). Асоциациите, които поражда народът у респондентите, са противоположни. Голяма част са положителни, свързани с общ език, история, територия, държава, идентичност и идеали; хора, които са обединени, свързани в единство в рамките на рода и родината. Но около 70% от най-младата възрастова група асоциират народа с негативни качества и прояви: прости хора, разединени, глупави, неориентирани, неморални, нехуманни. Няколко пъти възниква и асоциацията стадо. Тоест налице е картина, сходна с тази от април – май 2020 г., като определено с увеличаването на времето на строгите пандемични мерки, които се приемат без особени протести, нараства и негативизмът към народа.

През април – май 2022 г. бе проведен нов експеримент със сто изследвани лица. Емпиричният материал е събран от асоциативни анкети, анкети от отворен тип и анкети от затворен тип.

Резултатите от анкетата от отворен тип представят друг тип осмисляне на концепта *народ*.

На въпроса *Какво означава за Вас думата народ?* изследваните лица са посочили различни признаци, по които се обединяват хората. 25% мислят, че това е общият език; 22% утвърждават, че това е общата култура и традиции; 18% – общи ценности, принципи; 11% – обща история; 7% – общи идеали, цели; 7% – обща религия, духовност. 3% възприемат чувството за хумор като важна обща характеристика на представителите на един народ. А 3% конкретизират отговора си, като пишат, че „българите са народ, те са великите хора, които ражда нашата земя“.

В анкетата от затворен тип на предложените 6 отговора на въпроса: „Какво означава за Вас думата народ?“ - респондентите избират:

В графата „друго“ се откриват единични отговори: сплотени хора, горди с общата си история; хора, които наричат себе си по един и същи начин; хора с общо самосъзнание и един отговор с отрицателни конотации: народът е илюзия, на практика не съществува.

Този тип анкети изграждат монолитен положителен образ на народа, в който на първо място изпъкват общата култура и традиции, общият език и общата история. На

второ място и в двата типа анкети се нареждат общите идеали и ценности. С по-малка тежест са признаците обща религия, обща държава и общи интереси, което отговаря на съвременното динамично развитие на глобалния свят, в който хората променят местоживеенето, държавата и дори религията си, но запазват чувството си за народностна принадлежност.

При асоциативния експеримент бяха подадени същите 25 думи стимули и бяха анализирани асоциациите, свързани с концепта *народ*. Народът се осмисля като общност от 24% от анкетираните, налице са езиковите репрезентанти: общност – 12, хора – 6, етнос – 1, нация – 1, общество – 1. И тази общност се формира на базата на съществени признаци като: български – 7, език – 5, България – 1, държава – 2, съединение – 2, обединение – 5, единство – 3, знаме – 2, история – 3, произход – 1, азбука – 1, обичай – 2, култура – 1, ценност – 1, традиции – 1, идеал – 1, идентичност – 1, народопсихология – 1. 50% от участниците възприемат народа като пространство на българското, на българския език, държава, които се осъществяват чрез общата си история, произход и символи на родното като знамето и писмеността, а също конституират съществените си особености в рамките на обща култура, традиции и идеали, но най-вече чрез единство.

19% от изследваните лица определят народа като силен, велик, задружен, наш, обект на гордост, слава, подкрепа, законен суверен, който може да упражнява власт. Само 7% от отговорите съдържат отрицателни конотации: глупост – 1, разединение – 2, тълпа – 3.

Сравнението с резултатите от асоциативната анкета, проведена през 2020 г., показва, че дори такава универсална ценност като *народ* в моменти на криза и разединение може да бъде частично принижена и преосмислена, без това обаче да надделява над положителните конотации. Важно е да се отбележи, че след най-голямата криза концептът *народ* получава изключително малко отрицателни конотации, тоест динамиката на концепта го отвежда отново в положителния модус.

8. Синтетична когнитивна дефиниция на концепта *народ*

Въз основа на данните се прави опит за създаване на когнитивна дефиниция на концепта *народ* в българския език, като се обобщават всичките му реализации.

8.1. Характеристики

Най-важната характеристика на концепта *народ* в българския език е универсалната му ценност в историческото битие на българите. Във всички проучени средновековни и съвременни източници народът присъства като гарант за съществуване на българите и България. Втора особеност в концептуалното съдържание на *народ* е неговата многоаспектна реализация с обогатяване на семантичното съдържание и непрекъснато обновяване на езиковите средства. Това проучване на основните репрезентанти на концепта *народ* в средновековни източници и в съвременния книжовен език доказва, че постепенно в историята на българския език се стеснява употребата на език 'народ' и се утвърждава по-широката употреба на *народ* в значение 'общност от хора с един и същи език, произход, територия, традиции'. В старобългарските класически произведения най-често се среща лексемата *ꙗꙋзыкъ*, съществителното *народъ* не принадлежи към репрезентантите на концепта. То е засвидетелствано в оригиналните съчинения на Климент Охридски и Патриарх Евтимий и разширява сферата си на реализация в новобългарските дамаскини. Лексемата *родъ* се съхранява от старобългарския период до въз-

рожденската литература, а в съвременния език семантиката ѝ ‘народ’ се възприема като архаична и се открива предимно в исторически съчинения.

В старобългарските номинации *ѡзѡкъ* и *родъ* е залегнал признакът ‘общност на езика и произхода’. А в съвременната семантична структура за *народ* освен този признак са налице и други: ‘социално противопоставяне между простия народ и богатите и властимащите’; ‘професионална диференциация на отделни групи от народа’; ‘териториално разграничаване на населението’ и др. Към семантичното ядро на концепта се включват семите: ‘народът отстоява свободата си’, ‘народът има творчески сили’, ‘народът ражда юнаци’, ‘народът цени народните хора’, които се откриват в паремии, колокации, композити, текстове.

Не на последно място по значимост е възможността *народ* да има положителни и отрицателни конотации – в текстовете, в асоциативните анкети и в речниците са за свидетелствани синоними, колокации, които отразяват една от двете същности на народа. Образуват се опозиции: *народ герой – не-народ, животни; силен и храбър народ – мърши, овце; прост народ – мъдър народ; народовластие – подчинение на народа; народолюбие – презрение към народа* и др.

Концептът *народ* може да бъде и неразчленим, като съчетава амбивалентни характеристики. Това се наблюдава в асоциативния материал.

8.2. Аспекти и профили на концепта *народ*

Концептът *народ* може да се представи като културен сценарий, който обхваща различни исторически културни парадигми и отделни области от съществуването на човека. Народът е универсална обществено-политическа и културно-историческа ценност, която се реализира по различен начин в културата на българите: в християнството като религиозно единение; в политологията като научна категория; в традиционната култура като две противоположности – прост народ и мъдър народ; в обществено-политическата област като съвкупност от хора, обединени от общ език, обща територия или държава, обща история и традиционна култура; в сферата на социума като гражданско съзнание, активност, взаимопомощ и др. Налице са специфични аксиологически интерпретации на народа, както и нови метаморфози в осмислянето му в модерната посттоталитарна епоха.

Название на аспекта	Същност на аспекта	Фасети / лексикални единици
Християнски	Единство на хората въз основа на вярата в християнския Бог и следване на християнските императиви.	християни, християнски род, правоверни, православни (И, Т)
Обществено-политически	Съвкупност от хора, обединени въз основа на общ език, обща територия или държава, обща история и традиционна култура.	народ, народност, нация, население (И, Р, Т)
Социален	Обединение на хората въз основа на общи интереси, дейности, защита на идеи.	гражданско съзнание, активност, взаимопомощ, свободни хора, съидейници, съмишленици, незрял народ, робски народ (Р, Т)

Аксиологичен А/ положителен Б/ отрицателен	А/ Народът е носител на положителни качества, които доминират в историята му. Б/ Народът е неорганизиран, необразован, лесен за манипулиране.	А/ <i>народ герой, народ борец, обединен народ</i> (Т, А) Б/ <i>стадо, тълпа, прости хора, платен вот</i> (Р, Т, А)
Културен	А/ Народът е мъдър, той носи вековен опит. Б/ Народът е прост, всеки може да го излъже.	А/ <i>мъдър народ, глас народен – глас божи</i> (П, Т, А) Б/ <i>прост народ, глупави хора</i> (П, Т, А)
Посттоталитарен	Възможност за реализация на принципите на демокрация в обществото и формиране на народностно съзнание без идеологизация.	<i>свободен народ, граждани, гражданско общество, активни хора</i> (Т, А)

Анализът на всички елементи на синтетичната когнитивна характеристика позволява да се открият следните аспекти на концепта *народ* в българския език: християнски, обществено-политически, културен, социален, аксиологичен посттоталитарен. Най-актуален във всички източници се оказва обществено-политическият аспект.

Днес християнският и културният профил присъстват по-рядко в битието на българите, но в историята им те заемат съществено място и влияят в най-голяма степен на формирането на концепта *народ* векове наред.

Може да се каже, че съществуват два профила на концепта: исторически и съвременен. Към историческия се отнасят християнският, културният и обществено-политическият аспект, като последният не губи своята актуалност в езика и днес. А в рамките на съвременния профил се осъществяват социалният, аксиологичният и посттоталитарният аспект, които освен в текстове са засвидетелствани и в живата реч на българите.

В българския език и култура концептът *народ* заема важно място и се отличава с богато семантично ядро, чиито основни репрезентанти се променят в историята на езика според културните нагласи и историческите процеси в развитието на българите.

СЪКРАЩЕНИЯ

- А – анкети
- М – Мариинско евангелие
- П – паремии
- Р – речници
- СП – Синайски псалтир
- Т – текстове
- ФЕ – фразеологични единици

ЛИТЕРАТУРА

- Ахманова 1966: *Ахманова, О.* Словарь лингвистических терминов. Москва: Советская энциклопедия (Akhmanova 1966: *Akhmanova, O.* Slovar' lingvisticheskikh terminov. Moskva: Sovetskaya enciklopediya).
- Ангелов, Генов 1922: *Ангелов, Б., М. Генов.* Стара българска литература в примери, преводи и библиография. София: Александър Пасакалев (Angelov, Genov 1922: *Angelov B., M. Genov.* Stara balgarska literatura v primeri, prevodi i bibliografija Sofia: Aleksandar Paskalev).

- Бартмински 2014: *Бартмински, Й.* Седем ключови понятия на когнитивната лингвистика. – Български фолклор, 4, 399-407 (Bartminski 2014: *Bartminski J.* Sedem klyuchovi ponyatiya na kognitivnata lingvistika – Balgarski folklor, 4, 399-407).
- Геров 1975–1978: *Геров, Н.* Речник на българския език. Т. 1–5. София: Български писател (Gerov 1975–1978: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. T. 1–5, Sofia: Balgarski pisatel).
- Григоров, Кацаров 1986: *Григоров, М., К. Кацаров.* Български пословици и поговорки. София: Наука и изкуство (Grigorov, Katsarov 1986: *Grigorov, M., K. Katsarov.* Balgarski poslovitsi i pogovorki. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Дьомина 1971, 1985: *Дьомина, Е.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Часть II. Часть III. София: Издателство на БАН. (Dyomina 1971, 1985: *Dyomina, E.* Tikhonravovskiy damaskin. Bolgarskiy pamyatnik XVII veka. Chast' II. Chast' III. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Китанова 2014: *Китанова, М.* Семантичното поле „род“ в българската култура и език. – Дзяло, 2, 1-23 (Kitanova 2014: *Kitanova, M.* Semantichnoto pole „rod“ v balgarskata kultura i ezik. – Dzialo, 2, 1-23).
- Китанова 2015: *Китанова, М.* Род, семья и дом в болгарской культуре и языке. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing. (Kitanova 2015: *Kitanova, M.* Rod, sem'ya i dom v bolgarskoj kul'ture i yazyke. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing).
- Климент Охридски 1970: *Климент Охридски.* Събрани съчинения. Том първи. Обработили Б. Ангелов и Хр. Кодов. София: Издателство на БАН. (Kliment Ohridski 1970: *Kliment Ohridski.* Sabrani sachineniya. Tom parvi. Obrabotili B. Angelov, Hr. Kodov. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Конова, Конов 2020: *Конова, А., П. Конов.* Динамика на ценностите в българската култура и език. – В: Аксиологични проблеми в славянските езици. Мичева, В. (ред.). София: Издателство на БАН (Konova, Konov 2020: *Konova, A., P., Konov.* Dinamika na tsennostite v balgarskata kultura i ezik. – In: Aksiologichni problemi v slavyanskite ezitsi. Micheva, V. (red.). Sofia: Izdatelstvo na BAN, 236–267).
- Мирчев 1963: *Мирчев, К.* Историческа граматика на българския език. София: Наука и изкуство (Mirchev 1963: *Mirchev, K.* Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Мирчева 2009: *Мирчева, Д.* (ред.). Старобългарски речник. Т II. София: Издателство Валентин Траянов (Mircheva 2009: *Mircheva, D.* (red.). Starobalgarski rechnik. T. II. Sofia: Izdatelstvo Valentin Trayanov).
- Михайлов 1996: *Михайлов, Ст.* (ред.). Енциклопедичен речник по социология. София: Издателство Михаил Мирчев (Mihaylov 1996: *Mihaylov, St.* (red.). Entsiklopedichen rechnik po sotsiologia. Sofia: Izdatelstvo Mihail Mirchev).
- Мичева 2004: *Мичева, В.* История на българския език до XIV в. – В: Подбрани извори за българската история, т. II. Г. Бакалов (ред.). София: ТАНГРА, 284-294 (Micheva 2004: *Micheva, V.* Istoria na balgarskiya ezik do XIV v. – In: Podbrani izvori za balgarskata istoria, t. II, red. Georgi Bakalov. Sofia: TANGRA, 284-294).
- Мичева 2013: *Мичева, В.* Обща характеристика на историята на българския език от възникването му до Освобождението през 1878 г. – Дзяло, 1, 1-19 (Micheva 2013: *Micheva, V.* Obshta harakteristika na istoriata na balgarskiya ezik ot vaznikvaneto mu do Osvobozhdenieto prez 1878 g. – "Dzialo", 1, 1-19).
- Мичева 2016: *Мичева, В.* Светь и тъма, свое и чужое в християнско парадигме. *Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic publishing* (Micheva 2016: *Micheva, V.*

- Svet' i t'ma, svoe i chuzhoe v hristianskoj paradigme. *Saarbrucken: LAP LAMBERT Academic publishing*).
- Муратова, Сенцов 2011: *Муратова, Е., А. Сенцов*. Выражение концепта „народ” в английской лингвокультуре. – *Филология*, 36. „Молодой ученый”, № 10 (33) . Том II, 35-47 (Muratova, Sentsov 2011: *Muratova, E., A. Sentsov*. Vyrazhenie kontsepta „narod” v angliyskoj lingvokul'ture. – *Filologiya* 36. „Molodoy uchenyy”, № 10 (33) . Tom II, 35-47).
- Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974, 1975: *Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова*. Фразеологичен речник на българския език. Том 1, 2. София: Издателство на БАН (Nicheva, Spasova-Mihaylova, Cholakova 1974, 1975: *Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, K. Cholakova*. Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik. Tom 1, 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Ничева 1993: *Ничева, К.* Нов фразеологичен речник на българския език. София: УИ Св. Кл. Охридски (Nicheva 1993: *Nicheva, K.* Nov frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia: UI Sv. Kl. Ohridski).
- Пернишка 2012: *Пернишка, Е.* Синонимен речник на българския език. София: Наука и изкуство (Pernishka 2012: *Pernishka, E.* Sinonimen rechnik na balgarskiya ezik. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Пернишка, Крумова-Цветкова 2000: *Пернишка, Е., Л. Крумова-Цветкова* (ред.). Речник на българския език, Т. 10. София: АИ Проф. М. Дринов, ЕТ ЕМАС (Pernishka, Krumova-Tsvetkova 2000: *Pernishka, E., L. Krumova-Tsvetkova* (red.). Rechnik na balgarskiya ezik, T. 10. Sofia: AI Prof. Marin Drinov, ET EMAS).
- Петрова 2013: *Петрова, Р.* Български паремии за присмех и похвала. Русе: РУ „Ангел Кънчев“ (Petrova 2013: *Petrova, R.* Balgarski paremii za prismeh i pohvala. Ruse: RU “Angel Kanchev”).
- Романски (ред.) 1957: *Романски, Ст.* (ред.). Речник на съвременния български книжовен език. София: Издателство на БАН (Romanski (red.) 1957: *Romanski, St.* (red.). Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia: Izdatelstvo na BAN).
- Спасова 2007: *Спасова, А.* Синонимен речник на съвременния български книжовен език. София: Наука и изкуство (Spasova 2007: *Spasova, A.* Sinonimen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofia: Nauka i izkustvo).
- Трубачев 1979, 1995: *Трубачев, О.* (ред.). Этимологический словарь славянских языков, 6, 22. Москва: Наука (Trubachev 1979, 1995: *Trubachev, O.* (red.). Etimologicheskiy slovar' slavyanskikh yazykov, 6, 22. Moskva: Nauka).
- Харалампиев 1999: *Харалампиев, Ив.* История на българския език. Развой на говоримия български език. Велико Търново: Фабер (Haralampiev 1999: *Haralampiev, I.* Istorija na balgarskiya ezik. Razvoy na govorimiya balgarski ezik. Veliko Tarnovo: Faber).
- Христова 1994: *Христова, И.* Речник на словата на Климент Охридски. София: УИ Св. Кл. Охридски. (Hristova 1994: *Hristova, I.* Rechnik na slovata na Kliment Ohridski. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski).
- Цейтлин, Вечерка, Блахова 1999: *Цейтлин, Р., Р. Вечерка, Е. Блахова*. Старославянский словарь. Москва: Русский язык (Tseytlin, Vecherka, Blakhova 1999: *Tseitlin R., R. Vecherka, E. Blakhova* (red.). Staroslavjanskiy slovar'. Moskva: Russkiy yazyk).
- Grzeszczak 2022: *Grzeszczak, M.* Demokracja i jej miejsce w hierarchii polskich wartości. – *Nazwy wartości i koncepty kulturowe. Hierarchie i reconsrukcje*. Tom 4. Lublin: WUMCS, 133-150.
- Kałużniacki 1901: *Kałużniacki, E.* Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393). Wien: C. Gerold.